શિક્ષણ અને શિક્ષક.

કેટલાક વિચારો.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.

શિક્ષણ અને શિક્ષક

કેટલાક વિચારો.

કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, બી. એ.

હેડમાસ્ટર, બહાદુરખાનજી હાઇસ્કુલ, જુનાગઢ.

આવૃત્તિ ત્રીજી.-

એન. એમ. ત્રિપાઠી અને કંપની,

મુંબઈ.

મૂલ્ય રૂા. ૦-૦-૯ (નવ પાઈ)

શ્રી "સત્યવિજય" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ—અમદાવાદ.
શા. સાંકળચંદ હરીલાલે પોતાના
પ્રેસમાં છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

આ લઘુ નિબંધ રાજકોટમાં મળેલી ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ્‌ને અંગે વાંચવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગે શ્રોતાઓએ, વિશેષે કરીને શિક્ષકોએ, એના પ્રતિ જે રુચિ બતાવી હતી તે એને જૂદો પ્રકટ કરવામાં કારણભૂત છે.

કૌશિકરામ વિ. મહેતા

અભિપ્રાયો.

" દરેક શિક્ષકે તમારો લેખ વાંચવો જોઇએ. "

દીવાન બહાદૂર અંબાલાલ સાકેરલાલ દેશાઇ,

એમ. એ, એલ એલ. બી,

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રમુખ.

" તમે દર્શાવેલા વિચારો ઉત્તમ છે, અને

એથી ઘણો સારો પરિણામ આવશે. "

શ્રીયુત ઝવેરભાઈ નાથાભાઇ,

દીવાન, લીંબડી.

" ખરેખર એ ઉપયોગી લેખ છે, અને સર્વ શિક્ષકોએ એ વાંચવો જોઇએ, તથા એનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. "

શ્રીયુત છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી, બી. એ,

એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર, કડી પ્રાંત, વડોદરા રાજ્ય.

શિક્ષણ અને શિક્ષક:

કેટલાક વિચારો.

હલકાં પ્રાણીઓપ્રતિ વિશેષ આદર, અને ચઢતાં પ્રાણીઓપ્રતિ બેદરકારી ઘણે પ્રસંગે પ્રેક્ષકના અંતઃકરણમાં સખેદ હાસ્યની લાગણી ઉપજાવે છે. સુંદર અને ચિત્રવિચિત્ર પક્ષીઓ પાળવામાં, સિંહવાઘવિગેરેને પાંજરામાં પૂરવામાં, શરતના ઘોડા અને શરતના કુતરા તૈયાર કરવામાં જ્યારે પૈસો પાણીના પૂરની પેઠે રેલાવવામાં આવે છે, પરંતુ સુખસંપત્તિના કારણરૂપ કેળવણીનો પાયો સંગીન કરવાનો વિષય નિકળતાં વાટવાની દોરી તંગ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ જ અનુમાન ઉપર આવવું પડે છે કે મનુષ્ય મનુષ્યને હજી સુધી ઓળખી શકયો નથી, પશુમોહ તેને છૂટયો નથી, અને મનુષ્યની પ્રકૃતિનો કેટલો દિવ્ય વિકાસ થઇ શકે છે તેનો મનુષ્યને જ ખ્યાલ નથી.

આધુનિક "યુનિવર્સિટિ" રૂપ દ્વારકાની છાપ લઇને નિકળેલા કોઇ કોઇ યુવકો સંસારક્ષેત્રમાં નિષ્ફળ થતા જોવામાં આવે છે ત્યારે "યુનિવર્સિટિ" ના શિક્ષણક્રમને, અને તે શિક્ષણક્રમને અમલમાં મુકનાર "કોલેજો" ને ઘણે પ્રસંગે દોષ દેવામાં આવે છે. "કોલેજ" વાળા કહે છે કે અમે શું કરીએ ? "હાઇસ્કૂલો" માંથી વિદ્યાર્થીઓ ઉતરતા આવે છે એટલે અમે નિરૂપાય છીએ. આ જ ઉત્તર "હાઇસ્કૂલ" વાળાઓને નિરુત્તરતાની કઢંગી સ્થિતિમાંથી બચાવનાર થઇ પડે છે. તેઓ પોતાનો વારો આવતાં કહે છે—પોતવગરના છોકરાઓ અમને ગુજરાતી ધોરણમાંથી મળે છે એટલે અમે નબળા પાયા ઉપર તે કેટલી સબળી ઇમારત બાંધી શકીએ? "ઉતરતી બલા ભટને માથે" તેમ અપયશનો બોજો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક ઉપર આવી પડે છે. તે બિચારાને મોંએ પાટા બાંધેલા હોય છે. તેનાથી એમ કહી શકાતું નથી કે—અમે પણ શું કરીએ ? માતાપિતા યોગ્ય પ્રજાને અમને સોંપતા નથી એટલે અમારો યે શો વાંક ? આ પ્રકારનો જવાબ સત્ય હોય તોપણ સભ્ય ગણાતો નથી. તેથી કેળવણીની ખામીનું નિદાન શોધીએ તો એકડો ઘુંટાવનાર મહેતાજીને ઘેર આપણને અટકવું પડે છે.

એ મહેતાજીને ઘેર અટકી આપણે જરા અંદર ડોકિયું કરી જોઇએ છીએ તો ચીથરેહાલ છોકરાં આપણી નજરે

પડે છે; ગૃહિણી ઘરના વૈતરાથી નવરી થઈ શકતી નથી; મહેતાજીનું ચિત્ત વિવિધ વ્યવહારચિંતાની શગડીથી શેકાતું હોય છે—છોકરીનું આણું વાળવાનું છે, એક છોકરો પરણવા લાયક ઉમરનો થયલો છે, બીજા છોકરાને નિશાળની ચોપડીઓ અપાવવાની છે; ઘરમાં મહેતાજી પોતે શેઠ અને મહેતાજી પોતે ચાકર છે; ખાવાનું જોઇએ તો તે પરત્વે શરતના ઘોડાની વધારે માવજત થતી હોય છે, સુવાનું જોઇએ તો શરતના કુતરાની તળાઈ મહેતાજીની તળાઇ કરતાં સ્વચ્છ, સુંદર અને સુંવાળી હોય છે. શરતમાં ઘોડાં કુતરાંને ઉતરવાનું હોય છે તો મહેતાજીને કોઇ પણ જાતની શરતમાં ઉતરવાનું નહિ હોય? આના ઉત્તરની જેમની પાસેથી આશા છે તેમના પ્રતિ પ્રાર્થના છે કે ‘ આ શોચનીય સ્થિતિ સુધરો !

આ પ્રમાણે ચિંતાયુક્ત શિક્ષકનું એક સ્વલ્પ ચિત્ર આપ્યું. એવા શિક્ષકો જો તનમનથી કામ કરે તો તે તેમને ભૂષણરૂપ છે, પણ તેવા કામની આશા રાખવી એ અનુચિત છે. પરંતુ બધા જ શિક્ષકો કંઇ ચિંતાયુક્ત હોતા નથી. નિશ્ચિંત શિક્ષકોનો ભાગ ઓછો હશે તોપણ કાઢી નાંખવા જેવો નથી. રૂ. ૩૦) ના પગારમાંથી રૂ. ૫) બચાવનાર, રૂ. ૫૦) ના પગારમાંથી રૂ. ૧૦) બચાવનાર, રૂ. ૧૦૦) ના પગારમાંથી રૂ. ૩૦) બચાવનાર, અને

રૂ. ૨૦૦) ના પગારમાંથી રૂ. ૭૫) બચાવનાર શિક્ષકોની સંખ્યા નજીવી હોતી નથી. ઘરમાં હાંલ્લાં ખખડવાની ચિંતાથી મુક્ત હોવાને લીધે એવા શિક્ષકો પોતાના ધંધાની શોભાને અર્થે અને વિદ્યાર્થીઓના હિતને અર્થે વિવિધ યુક્તિઓ વિચારતા રહે અને અમલમાં મુકતા રહે તો કંઇ તેમણે પોતાના કર્તવ્યથી વિશેષ કરી દીધું છે એમ કહી શકાશે નહિ. આજ સર્વત્ર નવીન જીવન સ્ફુરી રહ્યું છે, અને આપણો પ્રિય દેશ પણ તે પરત્વે અપવાદ રહેવા પામ્યો નથી. એવા સમયમાં શિક્ષકની બેદરકારી અને તેનું આળસ અસ્થાને છે. સ્વદેશોદયનો ઇમલો ચણવામાં એવા શિક્ષકોની સેવાની આશા રાખવામાં આવે છે. લેખક પોતે શિક્ષક હોવાથી એ બાબતમાં પોતાની ગંભીર જવાબદારી સમજે છે. એ જવાબદારી અદા કરવાના પ્રયત્નમાં વિવિધ શિક્ષણસિદ્ધાંતોનું સત્ય સ્વાનુભવથી તેના સમજવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત લેખદ્વારા એમાંના ત્રણ સિદ્ધાંતોના સત્યનો ઘોષ કરવાનો તેનો આશય છે. લેખમાં જો કંઇ સારરૂપ હોય તો તેને આપબડાઇરૂપે નહિ પણ સિદ્ધાંતની વડાઇરૂપે ગણવા સુજ્ઞ વાચકવર્ગને પ્રાર્થના છે. પોતાને પોતાના ધંધામાં પૂર્ણ નહિ પણ અપૂર્ણ માનીને શિક્ષણસિદ્ધાંતોના મનનનું ફળ સાથેસાથે મેળવવાના હેતુથી આ લેખની પ્રવૃત્તિ થઇ છે. બીજા શિક્ષકોને જો એથી લાભ થશે તો લેખ વિશેષ સફળ થશે.

૧. શિક્ષણ એ દૈવી ધંધો છે.

પાશ્ચાત્ય કવિવર ટેનિસન કહે છે કે—

Self-reverence, self-knowledge, self-control,
These three alone lead life to sovereign power.

આત્મસંમાન, આત્મજ્ઞાન, અને આત્મસંયમ એ ત્રણથી જ મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ વાસ્તવિક જીવન, વાસ્તવિક પ્રકાશ અને વાસ્તવિક આનંદ એ ત્રણને જ આધારે રહ્યાં છે. હવે જે ધંધામાં મનુષ્ય પોતાનું ચિત્ત ચોંટાડે છે તેની સાથે તેનો આત્મસંબંધ બંધાય છે, અને એ ધંધો જો વિહિત હોય છે, અને નિષિદ્ધ હોતો નથી તો તે તેની ઉન્નતિનું કારણ થાય છે. શિક્ષકનો આત્મા તેનો શિક્ષણનો ધંધો છે, અને તેની વંદનીયતા સાક્ષાત્ વેદથી ઉચ્ચરાઈ છે. "आचार्यदेवो भव" —આચાર્યને દેવસમાન ગણ—એ શ્રુતિ આધુનિક કાળના આચાર્યના પ્રતિનિધિ શિક્ષકને અમરાસને બેસાડે છે. શિક્ષક વિચાર કરશે તો તેના ધંધાનું દૈવત તેને ઓછું જણાશે નહિ. શિક્ષક યંત્રનિયામક છે, અને બાળકોનાં મગજ યંત્ર છે. યંત્રનિયામક યંત્રોની કળ અમુક રીતે મરડે છે, અને તે યંત્રો તેમનો સમય આવતાં જનસમાજરૂપ મહાયંત્રનાં નિયામક થઈ પડે છે. શિક્ષક દાતા છે, શિષ્યો

દાનપાત્ર છે, અને વિદ્યા દેય છે. વિદ્યાનું દાન એ એક પ્રકારના પ્રકાશનું જ દાન છે, તૃતીય લોચનનું દાન છે, અમૃતનું દાન છે. શિક્ષક વદ્ય છે, અને વિદ્યાર્થી રોગી છે. વૈદ્ય રોગીની નાડીપરીક્ષા કરી વિદ્યાની રામબાણ બુટ્ટીથી તેને નિરામય અને સમર્થ કરે છે. શિક્ષક સૂત્રધાર છે, અને શિષ્યવર્ગ પુતળાં છે. પુતળાંના મનોહર નાચથી માતાપિતા, સંબંધી, સ્વદેશીરૂપ પ્રેક્ષકવર્ગ આનંદથી ડોલે છે. શિક્ષક માલાકાર છે, અને શિષ્યસમિતિ વૃક્ષોની હાર છે. પુષ્પોના પરિમલનો તથા ફલોના મિષ્ટ રસનો ભોક્તા જનસમાજ છે. શિક્ષક બીજ વાવનાર છે, અને શિષ્ય ક્ષેત્ર છે. બીજની શક્તિપ્રમાણે વૃક્ષ ફાલે છે, અને કોઇ કોઇ કબીરવડો તો હજારોને આશ્રય આપનાર તથા તાપ નિવારનાર થઇ પડે છે. શિક્ષક ટંકશાળનો અધ્યક્ષ છે. શિષ્ય સિક્કો છે. સિક્કા ઉપર જે પ્રમાણે છાપ પડે છે તે પ્રમાણે તે કિમતી થાય છે. શિક્ષક સૂર્ય છે, અને શિષ્યવર્ગ વિવિધ પુષ્પો છે. પુષ્પો સપ્તરંગી સૂર્યકિરણમાંથી પોતપોતાને અનુકૂલ રંગોને પ્રકટ કરે છે અને બીજા રંગોનું શોષણ કરે છે.

શિક્ષકનો પગાર પ્રમાણમાં ગમે તેટલો હલકો હોય અને લોકમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ગમે તેટલી થોડી હોય તોપણ બીજા ધંધાઓની સરખામણીમાં શિક્ષકના ધંધાની શ્રેષ્ઠતા

આપણને જણાઈ આવે છે. શિક્ષકનું કામ જો ધાર્યું પાર ઉતરે તો રાજકીય ચળવળ, જેના ઉપર લાખો મનુષ્યોના જીવનના આનંદનો આધાર છે, તેનો અડધો મોહ ઉતરી જાય, કારણ ચળવળ એક જાતની ચેળ જ છે. નીરોગ શરીરમાં ચેળની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને તેથી તેને શમાવવાનો ભગીરથપ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અપૂર્ણ કેળવણીને લીધે મનુષ્યમાં અનેક ખામીઓ અને ભ્રાંતિઓ રહી જાય છે, જેને લીધે રાજ્યતંત્રમાં તેનાથી નાની મોટી ભૂલો થઇ જાય છે. એ ભૂલોની સુધારણા રાજકીય ચળવળનો ઉદ્દેશ હોય છે. જેમ શિક્ષક સમર્થ તેમ કેળવણી સંગીન, જેમ કેળવણી સંગીન તેમ ભ્રાંતિ ન્યૂન, જેમ ભ્રાંતિ ન્યૂન તેમ ભૂલ થોડી, જેમ ભૂલ થોડી તેમ રાજ્યતંત્ર વધારે સંતોષકારક, જેમ રાજ્યતંત્ર વધારે સંતોષકારક તેમ રાજકીય ચળવળ ઓછી મોહકારક હોય છે. આ તો **या निशा सर्वभूतानां** જેવું થયું. શિક્ષકોની સુપ્તિ એ ચળવળચતુરોની જાગૃતિ; શિક્ષકોની જાગૃતિ એ ચળવળચતુરોની સુપ્તિ. મહાત્મા એમર્સન કહે છે—' The appearance of character makes the State unnecessary. " ચારિત્રનો આવિર્ભાવ રાજ્યબંધારણને નિરર્થક કરે છે. મનુષ્ય પોતે જ્યારે પોતાનું નિયમન કરે છે ત્યારે તેનું નિયમન કરનાર પરાઇ સત્તાની તેને જરૂર રહેતી નથી. શિક્ષકનું શિક્ષણ સમાજદેહમાં રોગ થતો અટકાવે છે; રાજકીય

ચળવળનો હેતુ થયલા રોગને ટાળવાનો હોય છે.

ન્યાયમંદિરમાં ચાર આંકડાની રકમનો પગાર ખાનારાઓની આજીવિકા તથા પ્રતિષ્ઠા પણ બે આંકડાની રકમનો પગાર ખાનાર શિક્ષકના શિક્ષણની શિથિલતા ઉપર આધાર રાખે છે. આત્મસંમાનની સાચી લાગણીનો જે ઉરમાં ઉદય થાય છે તેમાં પરસંમાનની લાગણીનો પણ સાથેસાથે ઉદય થાય છે. પરસંમાનની લાગણીનો ઉદય થતાં કજિયાનું સામ્રાજ્ય સ્વાભાવિક રીતે રામશરણ થાય છે, અને સમાધાનના સામ્રાજ્યનું સંસ્થાપન થાય છે. સમાધાનના સિદ્ધાંતને અનુસરીને વ્યવહાર કરવાનો અભ્યાસ પડતાં શિષ્ટ પુરુષોના સોંઘા અને તાબડતોબ મળનાર ન્યાયતરફ વિવેકી મનુષ્યનું વલણ થાય કે ન્યાયાધીશોના મોંઘા અને "તિન દહાડે અઢી કોશ" પ્રમાણે ગતિ કરનાર ન્યાયતરફ? આથી જો શિક્ષકનું શિક્ષણ આત્મસંમાનની તીવ્ર લાગણીનો ઉદય કરવા સમર્થ થાય છે તો ન્યાયમંદિરોતરફ લોકોનાં પગલાં અવશ્ય ઓછાં થાય છે. એ જ આત્મસંમાનની વૃત્તિનો પાયો પાકો થતાં નીતિનું મંદિર ડગમગવાની દહેશતવિના તે પાયા ઉપર ચણી શકાય છે. જેમ પ્રજાની નીતિ સબલ તેમ જીવન નિયમિત અને નિર્દોષ, અને અપરાધોની સંખ્યામાં ઘટાડો; અપરાધોની સંખ્યામાં જેમ ઘટાડો તેમ તુરંગમાં વિશેષ મોકળાસ. અપરાધ જો

શૂન્ય તો તુરંગો ખાલી, અને તુરંગના અધ્યક્ષને બગાસાં ખાવાનાં. શિક્ષકના શિક્ષણનું વલણ આ પ્રમાણે તુરંગના ઓરડાઓના અંધારાનું નિશાળના ઓરડાઓના અજવાળામાં રૂપાંતર કરવા તરફ હોય છે.

આ ચિત્ર કાલ્પનિક છે, પરંતુ મનુષ્યની ઉન્નતિમાં કલ્પનાનો પણ અમુક હિસ્સો હોય છે તેથી એ ચિત્ર તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. પાશ્ચાત્ય કવિ હર્બર્ટ કહે છે 'Keep thy projects high, thy behaviour low" તેમ શિક્ષકે પણ આશયની ઉચ્ચતા અને વર્તનની નમ્રતા રાખવાની છે. ગગનને જો તે તાકશે તો તેનું તીર તરુને તો લાગશે. શિક્ષકનો ધંધો અવશ્ય દૈવી છે, અને તેને દીપાવવો એ તેનું કર્તવ્ય છે. ધંધો દૈવી છે, તેમ તેમાં જોખમ પણ રહેલું છે. જે ચિકિત્સક યોગ્ય ઉપચારથી રોગીને જીવનનું દાન કરે છે તે અયોગ્ય ઉપચારથી રોગીના પ્રાણનું હાન પણ કરે છે. જે માળી અમૃતવલ્લીને ઉગાડી શકે છે તે વિષવલ્લીને પણ ઉગાડી શકે છે. જે કારીગર સાચા સિક્કા પાડી શકે છે તે ખોટા સિક્કા પણ પાડી શકે છે. શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓની દેવસેના તેમ જ દાનવસેના બનાવી શકે છે. પોતાના ધંધામાં દિવ્યતા સાથે રહેલું આ પ્રકારનું જોખમ પણ શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૨. નેત્રમહિમા નેતરમહિમા કરતાં વિશેષ છે.

મનુષ્યની પ્રકૃતિઅનુસાર શિક્ષણપ્રકૃતિના બે મુખ્ય

ભેદ પડે છે. એક ભયમૂલક અને બીજો પ્રેમમૂલક. આ બે ભેદોના તારતમ્યવિષે સામાન્ય જનોમાં ભારે ભ્રાંતિ પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. " ભયવિના પ્રીત નહિ " એ સૂત્રમાં સામાન્ય લોકનો અદ્‌ભુત વિશ્વાસ દૃષ્ટિએ પડે છે. મનુષ્યપ્રકૃતિનું ઉપરચોટિયું અવલોકન કરનાર સેંકડો શિ· ક્ષકો એ સૂત્રને અવલંબી પોતાનો શિક્ષણવ્યાપાર ચલાવે છે, એટલું જ નહિ પણ અનેક અજ્ઞ પિતાઓ તેને કુટુંબમાં દાખલ કરી કૌટુંબિક જીવનને વિષમય કરી મુકે છે જે યુગમાં મનુષ્યપ્રજ્ઞા બાલ્યાવસ્થામાં હતી, જે યુગમાં મનુ· ષ્યને શિકારીની વૃત્તિનો આશ્રય કરી દેહયાત્રાની સિદ્ધિ કરવી પડતી હતી એમ કહેવાય છે, જે યુગમાં પત્થરની છરીવિગેરે સ્થૂલ ઓજારોથી મનુષ્યની સ્થૂલ મતિને સંતોષ માનવો પડતો હતો, જે યુગમાં હૃદયના ઉંડાણમાં રહેલા ભાવો મનુષ્યને અદૃશ્ય અને અતકર્ય હતા, તે યુગમાં ભયને કદાચ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો કંઇક ઠીક ગ· ણાય; પરંતુ જે યુગમાં મનુષ્યની મતિ પ્રશસ્ય પટુતાને પામી છે, જે યુગમાં મનુષ્ય પોતાના દવી આંતર બલનો અંદાજ કરવા સમર્થ થયો છે, જે યુગમાં અનેક આશ્ચર્ય· કારક શોધોએ મનુષ્યના મગજનો મહિમા નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કર્યો છે, જે યુગમાં કંઇ પણ નવું નવું જોયા, સાં· ભળ્યા કે જાણ્યા વિના જઠર પોતાની અન્નપાચનક્રિયા યોગ્ય પ્રકારે કરતું નથી, તે યુગમાં જો ભયમૂલક શિક્ષણપદ્ધતિનાં

ગીત ગાવામાં આવે તો તો અવશ્ય લજાઇ મરવા જેવું છે. અશ્વાદિ હલકાં પ્રાણીઓ ઉપર પણ જેમણે પ્રયોગ કરી જોયા છે તેઓ કહે છે કે ભયથી તેમના શરીરમાં ક્ષોભની પ્રતીતિ થાય છે, અને પ્રેમથી તેમના શરીરની પ્રશાંત સ્થિતિ જળવાઇ રહે છે. તોપણ તેમની પાસેથી ભયમૂલક પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં કુશલ "સર્કસ" વાળાઓ કદાચ એ લુલાં કારણ રજુ કરી શકે કે મનુષ્યને હલકાં પ્રાણીઓ ઉપર વિશેષ હક છે, અને તે પ્રાણીઓ અજ્ઞાન હોવાથી પ્રેમમૂલક શિક્ષણને સ્વીકારવા શક્તિમાન્ નથી. પરંતુ મનુષ્યપરત્વે એ બેમાંથી એકે બાનું ચાલી શકે એમ નથી, કારણ કે મનુષ્ય અને મનુષ્ય એક જાતિના જ જીવો છે, અને પ્રેમમૂલક શિક્ષણ ગ્રહણ કરવા જેટલો મનુષ્યમતિનો વિકાસ થયલો છે. આમ હોવાથી ભયમૂલક શિક્ષણના હિમાયતીઓ પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ જણાવતા નથી. શિક્ષણનો ધોરી સિદ્ધાંત એ છે કે બાળકના અંતઃકરણમાં જેમ બને તેમ ઉંડા સંસ્કાર પાડવા. ભયથી સંસ્કાર પડે છે ખરા, પરંતુ તે પાષાણની બુઠ્ઠી છરીથી કરવામાં આવતા છેદ જેવા છે. જે કંઇ અસર થાય છે તે સપાટી ઉપર થાય છે, અને સામા માણસને ધક્કો લાગે છે તે તો જુદો. પ્રેમથી જે સંસ્કાર પડે છે તે શસ્ત્રવૈદ્યના અતિતીક્ષ્ણ ઓજારથી કરાયલા છેદ જેવા છે. ઓજાર છેક ભીતરસુધી પહોંચી જાય છે, અને સામા માણ-

સને ખબર પડતી નથી કે આ શું થયું. ભય સ્થૂલ તત્ત્વોને કંપાવી વિહ્વલતા, વ્યાકુલતા અને ક્ષોભના અંશોને પ્રવર્તાવે છે તો પ્રેમ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના આંદોલનદ્વારા જ્ઞપ્તિ, શાંતિ, તૃપ્તિ અને પ્રસન્નતાનો ઉદય કરે છે. ભયથી ક્ષણિક સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે તો પ્રેમથી સ્થાયી સામ્રાજ્યની સ્થાપના થાય છે. ભય તાત્કાલિક અસર કરે છે પરંતુ તે અસરનું અળપાઇ જવું પણ તાત્કાલિક હોય છે; પ્રેમ ટીપે ટીપે શિષ્યહૃદયસરોવરને જ્ઞાનથી ભરે છે. જન્મ ધરી જે જાણવાનું છે તેથી ભય શિષ્યને દૂર ને દૂર રાખે છે તો પ્રેમ શિષ્યને તેની નિકટ ને નિકટ લઇ જાય છે. ભય વાઢકાપથી દરદીને સારો કરવા મથે છે તો પ્રમ પ્રવાહી આંતર ઉપચારથી તેનું આરોગ્ય સાધવા પ્રયાસ કરે છે. ભયનો બદલો મોડો વહેલો ભયમાં જ મળે છે તો પ્રેમનો રમણીય બદલો પ્રેમ જ છે. આ લેખકના મિત્રના જાણવામાં એવું એક કુટુંબ છે કે જેમાં બાલકને ડરાવી તેના ઉપર સખત ધાક બેસાડી તેને કેળવણી આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિનો અદ્દભુત પરિણામ એ આવ્યો છે કે પુત્ર મોટો થતાં પિતા ઉપર સ્વાર થવા માંડે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પિતાને પુત્રના ભયથી કંપવું પડે છે. આ પ્રમાણે કેટલાક જમાનાસુધી આ સ્વારીની પરંપરા ચાલી આવી છે, અને જ્યાંસુધી એ પદ્ધતિ ફેરવવામાં આવશે નહિ ત્યાંસુધી ચાલુ રહેશે એ નિશ્ચય છે. આથી ઉલટો પ્રેમથી પોષિત બાલક-

વર્ગ પિતાને અને શિષ્યવર્ગ શિક્ષકને, સમય જતાં, અદ્દભુત રીતે બલવર્ધક અને તૃપ્તિજનક થઈ પડે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે "ભય વિના પ્રીત નહિ" એ સૂત્ર ઉતરતા અધિકારવાળા મનુષ્યોમાટે છે, અને "પ્રીત વિના ભય નહિ" એ સૂત્ર મનુષ્યપ્રકૃતિના રહસ્યના જ્ઞાતાઓમાટે છે. પરમેશ્વર ભયથી વશ થતા નથી પરંતુ પ્રેમથી વશ થાય છે એ તો સઉ કોઇ કબુલ કરે છે, પણ અજ્ઞ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં કઠોરતા અને કુટિલતાના સંસ્કારોનો એટલો બધો ભાર હોય છે કે પરમેશ્વર સાથે પણ તે શુદ્ધ પ્રેમમૂલક વ્યવહાર કરવા સમર્થ થતો નથી. અને શુદ્ધ પ્રેમ વિરલ હોવાથી જ ભગવાનને ગીતામાં કહેવું પડયું છે કે **संभवामि युगे युगे**, નહિ તો તેઓ એમ ન કહેત કે— **संभवामि दिने दिने संभवामि गृहे गृहे**?

પ્રેમસૂચક શિક્ષકનાં નેત્રનું સામર્થ્ય આ પ્રમાણે ભયસૂચક શિક્ષકની નેતરના સામર્થ્ય કરતાં વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. શિક્ષકને પ્રધાનપણે ઉપયોગ પણ વાત્સલ્યપૂર્ણ નેત્રનો કરવાનો હોય છે. પચીસ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં સામાન્ય રીતે ચોવીસ વિદ્યાર્થીઓ થોડા ઘણા સરલ અને સીધા હોય છે; તેમનાં અંતઃકરણ નેત્રદીક્ષાથી વશ થઈ શકે એવાં હોય છે; શિક્ષકના નેત્રમાં પ્રેમનું નર્તન જોઈ તેઓ ગાંડાઘેલા થઈ જાય છે; અને એમાંના કેટલાકમાં તો શિક્ષક-

પ્રતિ દેવસમાન પૂજ્યભાવ બંધાય છે. એમાંના કોઇ કોઇ વખતે શિક્ષકને ઉપાધિરૂપ થઇ પડે છે, પરંતુ તેમનું પણ ઘણે ભાગે નેત્રના વિવિધ ભાવોથી નિયમન થઇ શકે છે. જે નેત્ર પ્રેમાળ ભાવ સૂચવે છે તે કરડો ભાવ પણ સૂચવી શકે છે. જે નેત્ર અંતઃકરણનું દાન અને અંતઃકરણનું યાચન સૂચવે છે તે નેત્ર પ્રેમગ્રંથિનો ઉચ્છેદ અને અંતઃકરણનો વિભેદ પણ સૂચવે છે. જે કંઠ પોતાની મૃદુતાને લીધે સંગીતમય ઉપદેશની ગરજ સારે છે તે જ કંઠ શિષ્ય તરફથી વિવેકમર્યાદાનો લોપ થતાં ભીષ્મતાને ધારણ કરી શિષ્યોને થર થર કંપાવે છે. અર્થાત્ જયાં મર્યાદાલોપ શિક્ષાપાત્ર હોય છે ત્યાં પણ બહુ કરીને શિક્ષકની નેત્ર—અને કંઠ—સામગ્રી પૂરતી જોવામાં આવે છે, અને બાહ્ય સાધન નેતરનું અવલંબન કરવાની જરૂર જણાતી નથી. પરંતુ તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઇએ કે પચીસમો વિદ્યાર્થી કોઇ વિલક્ષણ મૂર્ત્તિ હોય છે. તોફાન કરી બીજાનાં માથાં ફોડનાર અને જેલરૂપ જંગલમાં પણ મંગલ માનનાર એવો વિદ્યાર્થી ઘણે પ્રસંગે પ્રેમયોગને વશ થતો નથી. અસાધારણ આધ્યાત્મિક બળવાળો શિક્ષક એવા પચીસમાને પણ કોમલ બોધથી પાણીથી પાતળો કરવા સમર્થ હોય છે, પરંતુ એવા બલવાળા શિક્ષક જયાંસુધી મોટા જથામાં પાકે નહિ ત્યાંસુધી તો સામાન્ય વ્યવહારોપયોગી નિયમ એવા વિદ્યાર્થીઓને વેળાસર ભયસૂચનથી વશ કરવાનો છે. સામ જેમ એક ઉપાય છે તેમ દંડ પણ એક ઉપાય છે, સામથી

ચોવીસ શિષ્યો વશ થાય અને પચીસમો શિષ્ય તે ઉપાયને પત ન કરે તો તેના પ્રતિ ચૌદમા રત્નનો પ્રયોગ ન કરવો એવું કોઇ પ્રમાણુ નથી. પરંતુ તે સાથે શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પચીસમા છોકરાને માટે જ એ ભીષણુ પ્રયોગ છે. આપણે ઘેર કોઇ તમાકુ ખાતું ન હોય છતાં આપણે પાનદાનમાં તમાકુની દાબડી રાખતા હોઇએ તો તેનો અર્થ એ છે કે તે દાબડીનો ઉપયોગ અભ્યાગતને માટે છે. અભ્યાગત પણુ કંઇ સરખા હોતા નથી. બધા તમાકુ ખાનારા હોતા નથી. તેથી જે તે અભ્યાગતની પાનની બીડીમાં તમાકુની ચપટી ભભરાવવી એ આતિથ્ય નથી. તે પ્રમાણે શિક્ષક પોતે નેત્રદીક્ષા અથવા પ્રેમયોગનો ચુસ્ત હિમાયતી હોય તોપણુ તેને વિદ્યાર્થીઓ માટે નેતરદીક્ષા અથવા ભયયોગનું અવલંબન કરવું પડે છે, અને તે દીક્ષા આંખ મીચીને જે તે વિદ્યાર્થીને આપવાની નથી પરંતુ તેના અધિકારી પચીસમા વિદ્યાર્થીને આપવાની છે. પ્રેમદીક્ષા જે ચોવીસ વિદ્યાર્થીઓને આપવાની છે તેમાં પણ પ્રેમ એવો હોવો ન જોઇએ કે શિષ્યો શિક્ષકના માથા-ઉપર છાણાં થાપે. એનું નામ પ્રેમ નથી પણુ શિથિલતા છે. શિક્ષકશિષ્યનો પરસ્પર વાસ્તવિક પ્રેમ હોય તે સાથે બંને વચ્ચે માનભર્યું અને મર્યાદાયુક્ત ઇષ્ટ અંતર હોય એ બની શકે એમ છે. જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી છતાં ઉના પાણીમાં બંને એક સાથે રહેલાં છે. તે પ્રમાણે ચતુર શિક્ષક પ્રેમ અને મર્યાદાનો મધુર યોગ કરી શકે છે.

૩. ચૂનાથી ચેતો.

જુવાનીના જોમમાં જે કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવે છે તેમાં તનમનનો સંપૂર્ણ પ્રવેશ થઈ શકે છે. યુવાવસ્થાનું લોહી પોતાના ઉજ્જ્વલ રંગથી પરિસ્થિતિની શ્યામતાનું નિવારણ કરે છે. યુવાવસ્થામાં વ્યવહાર મીઠો મીઠો લાગે છે, પ્રવૃત્તિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય એમ રુચિકર લાગે છે, બે ડગલાં ચાલવાનું હોય તો ચાર ડગલાં ચાલવાનું મન થાય છે, હથોડી ઠોકી જે કામ કરવાનું હોય છે તે કામ હથોડો ઠોકી કરવાનું સૂચન ઉભરાતું સ્નાયુબલ કરે છે, વિપત્તિના ભારથી અંતઃકરણ દબાતું નથી પરંતુ "રબર" ના દડાની પેઠે ઉછળી તે ભારને ધકેલી દે છે. શિક્ષકની નાડી જ્યારે યુવાવસ્થાના વેગવાળી હોય છે ત્યારે તેને પણ બીજા ધંધાદારીઓની પેઠે પોતાના ધંધામાં અનુપમ અને અભિનવ રસ પડે છે; પોતાના ધંધાનાં સ્વપ્ન તેને આવે છે; પોતાના ધંધાની શ્રેષ્ઠતા ઈશ્વરનિર્મિત હોય એમ તેને ભાન થાય છે; પોતાના શિષ્યોનું હિત કરવા તે તત્પર હોય છે; તેમના સંગમાં તેને આનંદ પ્રવર્તી રહે છે; ટુંકામાં પોતાનો ધંધો દીપાવવાનો તેને પ્રશંસનીય ઉત્સાહ હોય છે. પરંતુ શોચનીય વાત એ છે કે ઘણા શિક્ષકોનો આ ઉત્સાહ ચિરસ્થાયી રહેતો નથી. જે ધંધો તેમને ઈશ્વરદત્ત લાગતો તે સમય જતાં તેમને

વેઠ જેવો લાગવા માંડે છે. પ્રથમ પોતાના કર્તવ્ય-ક્ષેત્રરૂપ નિશાળે જતાં તેમનાં ઉછળતાં પગલાં પડતાં હતાં તેને બદલે તેમના પગ ઘસડાવા લાગે છે. કર્તવ્યપરાયણતાના આવેશવાળો જે ઘાંટો તેમનો પૂર્વે નિકળતો હતો તેને બદલે તેમને ફેફસાંનો ક્ષય થવાની ધાસ્તી રહે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ તેમને સનત્કુમાર જેવા લાગતા તે તેમને શાખામૃગની (વાંદરાની) સેના જેવા લાગે છે. પૂર્વે કંઇ કંઇ નવું વાંચવું, લખવું, વિચારવું તેમને ગમતું તેને બદલે તેમની બુદ્ધિ સંકુચિત થતી જતી જોવામાં આવે છે. પૂર્વે જે પ્રગામિતા તેમનામાં જોવામાં આવતી તેને બદલે ગળિયા બળદની બેઠેલ સ્થિતિ તેમને વિશેષ રુચે છે. પૂર્વે જે આશાવાદથી તેમનાં નેત્ર પ્રફુલ્લ રહેતાં તેને બદલે નૈરાશ્યવાદથી તેમની સિકલ વિરૂપ બનવા લાગે છે. પૂર્વે તેમનો જે કંઠ વિદ્યાર્થીઓનાં વખાણ કરી સાર્થકતા માનતો તે કંઠ વર્ષો વીતતાં, શિષ્યસંબંધી રોદડાં રડવામાં વ્યાપૃત થાય છે. એવા શિક્ષકોનો એક પ્રિય સિદ્ધાંત એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ દિવસે દિવસે નબળા આવે છે. આ સિદ્ધાંતમાં થોડું ઘણું સત્ય નહિ હોય એમ નથી, પરંતુ તેમાં જેટલું સત્ય છે તેથી ઓછામાં ઓછું દશગણું સત્ય શિક્ષક પોતે પાછાં પગલાં ભરે છે એ વચનમાં રહેલું છે. **વિદ્યાર્થીઓની હીનતા વધતી જાય છે એ સ્વીકારી લેવા જેવું શિક્ષણકાર્યનું જોખમ ભાગ્યે કોઇક જ હશે.** વાસ્ત-

વિક કારણ શિષ્યોની હીનતા નથી પરંતુ શિક્ષકની નાડીઓમાં ભેગો થતો ચૂનો છે. શરીરમાંહેલા કચરાને જો યોગ્ય ઉપાયોથી બહાર કાઢવામાં આવતો નથી તો વય વધતાં એ કચરો પણ વધે છે. મનુષ્યની નાડીઓ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે, અને તેની અંદરની દીવાલ ઉપર એ ચૂનાનો થર જામતો જાય છે. ચૂનાના વિશેષ અંશવાળું કોઇ કૂવાનું પાણી "રબર" ની નળીમાં આપણે લાંબો વખત ભરી રાખીશું તો આપણને જણાશે કે ધીરે ધીરે નળીનો અંદરનો ભાગ ચૂનાથી ખવાતો જાય છે, અને નળીની સ્થિતિસ્થાપકતામાં ઘટાડો થાય છે. એવો ચૂનો શિક્ષકની નાડીમાં જ્યારથી ભરાવા માંડે છે ત્યારથી તેણે ચેતવાનું છે.

વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિદિન નબળા આવતા જાય છે એ સિદ્ધાંત આ ચૂનાના સંચયના પરિણામરૂપ શિક્ષકની ભ્રાંતિ છે. મિલનું સાંચાકામ પ્રતિવર્ષ ઘસાતું જાય છે એ સત્ય છે, પરંતુ તેનો પરિણામ શો આવે છે? એ કે આશરે વીસ વર્ષે એ સાંચાકામ રદબાતલ જાય છે, અને નવીન સાંચાઓની સ્થાપના કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે જો પ્રતિવર્ષ વિદ્યાર્થીઓના મગજરૂપ સાંચા નિકૃષ્ટતાને પામતા રહે તો વીસ નહિ તો બસેં વર્ષે પણ તે સાંચા નિ:સાર અને નિરર્થક થઇ જવાના. પરંતુ આવો ચમત્કાર કોઇ દેશમાં બન્યો હોય એમ જાણવામાં નથી, તેમ અનેક

મહર્ષિઓથી મંડિત (શણગારાયલા) આપણા દેશમાં હવે બનશે એમ માનવાને પણ કારણ નથી. કોઇ કોઇ વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ નબળા આવે છે એ સત્ય છે, પરંતુ પાછા કેટલાક સમયપર્યંત સારા શિષ્યોની ટુકડીઓ આવતી જાય છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓની પરંપરા પર્વતના ઝરણાની પેઠે અધોગતિના ક્રમમાં ગોઠવાયલી હોતી નથી, પરંતુ સમુદ્રની તરંગમાલા પેઠે આરોહઅવરોહક્રમમાં વ્યવસ્થિત થયલી હોય છે. શિક્ષણના કાર્યમાં ઉંડો પ્રવેશ કરનાર સર્વને સ્વાનુભવથી આ વાત વિદિત છે. કલિયુગ પછી પાછો જેમ સત્યયુગ આવે છે તેમ નબળા વિદ્યાર્થીઓ પાછળ સબળા વિદ્યાર્થીઓનું યૂથ ચાલ્યું આવે છે. કલિયુગ સદાકાળ ટકતો નથી તેમ ઉતરતા વિદ્યાર્થીઓ સદાકાળ આવ્યા કરવાના નથી. જગત્ પણ વસ્તુદૃષ્ટિથી જોતાં પરમાત્માની અગમ્ય લીલાથી પ્રતિક્ષણ નવું અને નવું જ છે. જે બધું સારું હતું તે ભૂતકાલમાં હતું, વર્તમાનકાલમાં તો બધું બગડતું જાય છે, અને ભવિષ્યકાલમાં તો નિઃસત્ત્વ ખોખું જ અવશેષ રહેનાર છે એમ માનવું એ ભ્રમણા છે. પહેલાનું બધું ધોળું અને હાલનું તથા હવે પછીનું બધું કાળું એ કથન અજ્ઞાનનો જ વિલાસ છે. એમ માનવું કદાચ ખરું હોય તો પણ શિક્ષકને તે ભૂષણરૂપ નથી, પણ જાંઘના ડાઘની પેઠે દૂષણરૂપ છે, અને પ્રકટ કરવા યોગ્ય નથી. શિક્ષકને જે પગાર મળે છે તે દુનિયાની દુર્દશાના રાજિયા ગાવામાટે મળતો

નથી, પરંતુ આશાવાદના આચાર્યરૂપે તે વાદનો ઘોષ કરવા માટે મળે છે. નૈરાશ્યનું અવલંબન શિક્ષકને કલંકરૂપ છે. કાળાં બહ્લક વાદળાંમાં પણ તેણે રૂપેરી અસ્તર જોવાનું છે અને જનતાને જણાવવાનું છે. રસાત્મા પરમાત્માના પ્રવેશથી વિશ્વ સદા તાજું જ છે, તે કદાપિ વાસી થતું નથી એ સિદ્ધાંતનો દુંદુભિનાદ તેણે કરવાનો છે. સાભાગ્યવતીને પોતાના જેવી થવાનો જેમ વિધવા આશીર્વાદ દે તેમ તેણે "મારી નાડીમાં જેવો ચૂનો જામ્યો છે તેવો ચૂનો તમારી નાડીમાં પણ જામજો" એવો આશીર્વાદ શિષ્યગણને દેવાનો નથી. ઉત્સાહ સ્ફૂર્તિઆદિ ગુણો પરમેશ્વરે જેમનામાં અધિક અંશે મુકયા છે એવાં બાળકોની તથા એવા યુવકોની પરંપરાસાથે ગાઢ સંબંધમાં આવવાનો સુયોગ આપનાર પોતાના ધંધાપ્રતિ શિક્ષકે બહુમાનની દૃષ્ટિથી સર્વદા જોવું જોઇએ. બાલકોને તથા યુવકોને ક્રીડાભૂમિમાં નાચતા કૂદતા જોઇ તેણે કસાણું મોં ન કરતાં હરખાવું જોઇએ. પોતે જો વિદ્યાર્થિચેતનથી ચેતિત (ઉત્તેજિત) થાય તો તેથી સુંદર બીજું કંઈ નથી. તેમ ન બને તો તટસ્થ રહી પોતાની અનુમતિથી તથા પોતાના આશીર્વાદથી તેણે વિદ્યાર્થિવર્ગ ઉપર અનુગ્રહ કરવો જોઇએ. તેમ ન બને તો જાણવું કે ચૂનાનો ચય અસાધ્ય થઇ પડયો છે, અને ઘરડાં ગલકાંનાં બીની પેઠે પોતે માત્ર વાવવાના કામમાં આવી શકે એમ છે, ખાવાના ઉપયોગમાં આવી શકે એમ નથી.

" એ પુસ્તક અમે જોયું છે, અને આખા રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં તેની એકેક નકલ રહે એવી તજવીજ રાખવાની જરૂર અમને લાગવાથી તે સંબંધે આ તરફથી સ્વતંત્ર ગોઠવણ થશે."—**મે. ખા. બ. વિદ્યાધિકારી સાહેબ**, વડોદરા રાજ્ય.

" આપના તરફથી 'શિક્ષણ અને શિક્ષક' એ નામના પુસ્તકની પ્રસિદ્ધ થયલી પ્રતો ૩૨૦ આ સંસ્થાનના ઉપયોગને માટે મોકલવાની ગોઠવણ કરશો."—**દીવાન ઓફિસ, ભાવનગર.**

" આ લેખ વાંચી મને ઘણો આનંદ થયો છે. આપે દર્શાવેલા વિચારો ઉત્તમ છે અને મનન કરવા યોગ્ય છે. મારો વિચાર આ લેખ અહિંની પ્રાથમિક શાળાઓમાં સ્ત્રી તેમ જ પુરુષ શિક્ષકોને ભેટ આપવાનો છે, તો આ લેખની મને ૧૦૦ પ્રતો વેલ્યુપેએબલ મોકલવા કૃપા કરશો.—**શ્રીયુત ગિરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ,** ચેરમેન, સ્કૂલ બોર્ડ, નડિયાદ.
